

Faiq Ələkbərlı

AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

IYazı

XX əsrdə Güney Azərbaycanda milli maarifçilik və ictimai-fəlsəfi ideyaların əsas məsələləri türkçülük/turançılıq və azərbaycançılıq olmuşdur. Şübhəsiz, Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin əksəriyyəti ən azı mədəni-tarixi şüur anlamında öz türkçülüklerini və azərbaycanlıqlarını dərk etmişlər. Ancaq onların türkçülüğü və azərbaycanlılığı ancaq bir milli kimlik və milli dil anlamında başa düşüb özünü müdafiə etməkdə kifayətlənməmiş, eyni zamanda onları sosial-siyasi, ictimai-fəlsəfi baxımından ideal mübarizə üsulu kimi də qəbul etmişlər.

Bizcə, milli maarifçi və ictimai-fəlsəfi ideyalardan çıxış edən mütəfəkkirlərimiz Mirzə Əli Möcüz Şəbüstəri, Mirzə Həsən Rüşdiyyə, Səməd Behrəngi, Səhənd, Həmid Nitiqi, Məhəmmədəli Fərzəne, Salamullah Cavid, Qulamhüseyn Saidi, Həkimə Billuri, Məhəmməd Tağı Zehتابi, Təbrizli Əli, Şəhriyar, Cavad Heyət, Qulamrza Səbri Təbrizi və başqaları olmuşdur. Doğrudur, onların çoxu da ümumi "İran dövlətçiliyi", "İrənli" kimliyindən kənara çıxmaqçıla yanaşı, Türk və Azərbaycan milli özünəməxsusluğunu ortaya qoyaraq daha çox mədəniyyət və tarix üzərindən türk dilini, türk kimliyini, Azərbaycan ruhunu müdafiə edib ən azı milli varlığını qoruyub saxlamağa çalışmışlar.

Ümumilikdə, bütün mütəfəkkirlərimizin türkün özünə dönüşü, öz milli tarixini, milli adət-ənənələrini, milli şəxsiyyətlərini təbliğ etmək, bu anlamda tarix şüurunu, siyasi şüurunu və ictimai-fəlsəfi şüurunu formalaşdırmaqda rolları əvəsizdir. Milli maarifçilik və ictimai-fəlsəfi ideyalara əsaslanan mütəfəkkirlərimizə (Nitiqi, Zehتابi, Təbrizli Əli, Cavad Heyət və b.) görə, milli kimliyini, milli fəlsəfəsini, milli mədəniyyətini dərinlən anlamayan bir xalqın bəşəri və dini dəyərlər uğrunda mübarizəsi müəyyən anlamda əhəmiyyətsizdir.

Milli maarifçilik və ictimai-fəlsəfi ideyalara əsaslanan mütəfəkkirlərimiz türkçülük/turançılıq və azərbaycançılıq ideyaları ilə bağlı bəzən fərqli düşüncələrə sahib olsalar da, ümumilikdə dünyagörüşün bütövlü-

yü baxımından bir-birlərini tamamlamışlar. Hər halda onlardan bəzilərinin (Təbrizli Əli, Nitiqi və b.) azərbaycançılıqdan çox turançılığa önəm verməsinin əsas səbəblərdən biri irançılıq ideyasına qarşı turançılığı daha əsaslı, tutarlı ideal olaraq görmələri idi. Eyni zamanda, turançılığın fikrinə, 19-cu əsrdə olduğu kimi 20-ci əsrdə də irançılıq oyununa düşərək farsçılığı təbliğ edən sapı özümüzdən olan baltalara, yəni "özümüzünkülər"ə (Əhməd Kəsəvilər, Mahmud Əfşarlar, Həsən Tağızadələr və b.) qarşı mübarizədə də turançılıq daha əhəmiyyətli idi.

Bütün bunlarla yanaşı, milli maarifçilik və ictimai-fəlsəfi ideyalara əsaslanan mütəfəkkirlərimizin yaradıcılıqlarında müəyyən qədər dini-

Bunun əsas səbəblərindən biri İstanbula iki təbrizli nəşir - Mirzə Nəcəfəli xan və Ağa Məhəmməd Tahir tərəfindən nəşr olunan, İran mətbuatı tarixində ilk mühacir mətbu orqanı sayılan "Əxtər" (1875-1896) ilə tanışlığı idi.

1875-ci ildə Osmanlı dövlətinə yollanan Rüşdiyyəni orada fəaliyyət göstərən məktəblərin adı onun diqqətini cəlb edir və özünə Rüşdiyyə təxəllüsünü götürür. İstanbul, Beyrut və digər şəhərlərin təhsil sistemi ilə yaxından maraqlanır. 1880-ci ildə daxil olduğu Beyrutda Darülmüəllimində (Pedaqoji Universitet) təhsil aldığı zaman üsuli-cədid (ərəb dillərindən tərcümədə "yeni tərz" və ya "yeni üsul" deməkdir) məktəblərinin təsis olunması və idarə edilməsi pro-

ki XIX əsrin ikinci yarısında Qafqazda başlanmış maarif intibahı Azərbaycanın güneyindəki ziyalılardan diqqətini cəlb etmişdi.

Uğurlu pedaqoji fəaliyyətinə baxmayaraq, Mirzə Həsən Rüşdiyyə İrəvanda çox qalmır. O, 1887-ci ildə təcrübəli müəllim olaraq Təbrizə qayıtmış və Qacarlarda "Dəbistan", "Mədrəsəyi-Rüşdiyyə" adlı ilk üsuli-cədid məktəblərinin, ya da yeni üsulu dünyəvi məktəblərin əsasını qoymuşdur.

Rüşdiyyənin təlim metodlarının İslami prinsiplərə uyğun gəlmədiyini iddia edən din xadimləri "Mədrəsəyi-Rüşdiyyə"ni bağlamaq əmrini vermiş, o, yalnız 1893-cü ildə məktəbi Nəsirəddin şah Qacarin oğlu, Azərbaycan vilayətinin valisi Müzəffərəddin

ti (səs) üsulu ilə ərəb əlifbasının öyrənilməsinə xeyli asanlaşdırdı. 4 Sövti üsulu ilə yazılmış ilk əlifba dərsliyi Qacarlarda, o cümlədən Güney Azərbaycanda yayılmışdı. Bununla bağlı Seyid Cəfər Pişəvəri qələmə aldığı "Vətən dili" məqaləsində yazırdı: "Vətən dili" ana dili deməkdir. Böyük maarifpərvər bu kitabı yazarkən həqiqi bir rəvanşünas kimi uşaqların yaş səviyyəsini, qəlbini və əhval-ruhiyyəsini nəzərə alaraq, onun idrak qabiliyyətinə müvafiq sürətdə hekayə və misallar tərtib etmişdir. 5 Ümumiyyətlə, Pişəvəri Rüşdiyyəni Azərbaycanın böyük xalq və maarif xadimi hesab etmişdir. O, yazırdı: "Yüz ilə yaxın ömrünü maarif, azadlıq yolunda, nadanlıq və cəhəlat əleyhinə mübarizə işinə sərf etmiş

Güney Azərbaycanda milli maarifçilik: türkçülük/turançılıq və azərbaycançılıq

fəlsəfi məsələlər də olmuşdur. Xüsusilə də, onların dini məsələyə baxışlarında milli kimliyin, eləcə də millətlərin haqq və hüquqlarının Quranı-Kərimdə hansı formada öz əksini tapması əsas mövzulardan biri olmuşdur.

Qacarlarda "maarifçiliyin ilk atası" hesab olunan, Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Mirzə Həsən Rüşdiyyə (1851-1944) Təbrizdə ruhani ailəsində dünyaya gəlmiş, ilk təhsilini ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən, dövrünün tanınmış ziyalılarından olan maarifçi atası Molla Mehdiyə almışdır. Ruhani olmaq istəsə də, daha sonra bu fikirdən daşınmışdır.

sesi haqqında ətrafı məlumatlar əldə edir, eyni zamanda "Əlifbanın asan və yeni üsul ilə tədrisi"ni öyrənir. 1 Beyrutda türk ziyalılardan dərs alırdıqdan sonra yenidən İstanbula gələn Rüşdiyyə buranın elm, maarif və mədəniyyətlə zəngin mühiti orda maarifçilik ideyalarının yaranmasında və inkişafında böyük rol oynayırdı.

1883-cü ildə İrəvana gələn Rüşdiyyə burada yaşayan qardaşı Mirzə Əlinin də köməyiylə yerli müsəlmanlar üçün müasir tipli dünyəvi ilk üsuli-cədid məktəbini açır. Onun pedaqoji fəaliyyətinə məhz İrəvanda başlaması təsadüfi deyildi. Çün-

din xanın şərəfinə "Rüşdiyyəyi-Müzəffəriyyə" qoymaqla bərpə edə bilməmişdir. Rüşdiyyənin açdığı yeni üsulu məktəbin ən böyük əhəmiyyəti həm də ondan ibarət idi ki, burada tədris təlimi Türk dilində aparılırdı. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Güney Azərbaycanın məktəb tarixində "Rüşdiyyəyi-Müzəffəriyyə" Səfəvilər dövründən sonra ana dilində olan ilk türk dilli məktəb idi.

Qeyd edək ki, M.Təbriz, Əhməd Müdərriş, Hüseyn Kamal Təbibzadə və başqaları 200-dən çox şagirdin təhsil aldığı məktəbin müəllimləri olmuşlar. Lakin yəndə nara-zı qalan din xadimləri Rüşdiyyədən əl çəkməyib onu öldürməyə, məktəblərini isə bağlamağa çalışmışlar və ona qarşı fətva verdilər.

1894-cü ildə Mirzə Həsən Rüşdiyyə özünün ilk "Vətən dili" adlı kitabını yazıb Təbrizdə çap etdirmişdir. "Vətən dili" Türk dili (Azərbaycan) üzrə səs üsulu əsasında tərtib edilərək Güney Azərbaycanda çap edilmiş ilk əlifba dərsliyi idi. "Rüşdiyyəyi-Müzəffəriyyə"de tədris olunan ana dili dərsləri məhz Rüşdiyyənin özünün ilk "Vətən dili" kitabı üzrə aparılırdı. Sadə və aydın dildə yazılan bu dərslik onu qavramaqda məktəblilər üçün heç bir çətinlik yaratmır və söv-

olan qocaman müəllim, mərhum Hacı Mirzə Həsən Rüşdiyyə Azərbaycan millətinin fəxr edəcəyi ən parlaq və tarixi simalardandır. Rüşdiyyə Azərbaycan xalqının ən böyük xalq və maarif xadimidir. O yaxşı bilirdi ki, hər xalqın tərəqqisi onun mədəni-maarif səviyyəsinin tərəqqisi üçün şərait və vəsaitin olmasından asılıdır. Məhz buna görə də o bu şəraiti yaratmaq və lazımı vəsaiti əldə etmək uğrunda var qüvvəsiylə çalışmışdır".

M.İbrahimov yazır: "Rüşdiyyə maarifpərvər adam olmuşdur. O, cənubda ağır şah zülmü və ana dilinin təqibi şəraitində məktəb açmaqla, Azərbaycan dilinin təliminə böyük diqqət verməklə, bu dildə ilk dərs kitabları yaratmaqla xalqın maarifi və mədəniyyəti qarşısında unudulmaz xidmət göstərmişdir". 7

Həsən Rüşdiyyə 1897-ci ildə Təbrizdə yeni üsulda doqquz məktəb açsa da, şah üsuli-idarəsi və mürtəcə ruhanilər onu incitmiş, açdığı məktəbləri gah bağlamış, gah da qarət etmiş və digər müxtəlif vasitələrlə ona ciddi təzyiqlər göstərmişlər. Bu fitnəkar qesdlər zamanı məktəblilərdən ölənlər və yaralananlar da olmuş, Rüşdiyyə özü də bir neçə dəfə ağır yaralanmışdır.

Rüşdiyyənin təlim metodlarının İslami prinsiplərə uyğun gəlmədiyini iddia edən din xadimləri "Mədrəsəyi-Rüşdiyyə"ni bağlamaq əmrini vermiş, o, yalnız 1893-cü ildə məktəbi Nəsirəddin şah Qacarin oğlu, Azərbaycan vilayətinin valisi Müzəffərəddin xanın şərəfinə "Rüşdiyyəyi-Müzəffəriyyə" qoymaqla bərpə edə bilmişdir. Rüşdiyyənin açdığı yeni üsulu məktəbin ən böyük əhəmiyyəti həm də ondan ibarət idi ki, burada tədris təlimi Türk dilində aparılırdı. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Güney Azərbaycanın məktəb tarixində "Rüşdiyyəyi-Müzəffəriyyə" Səfəvilər dövründən sonra ana dilində olan ilk türk dilli məktəb idi...